

Sosyolog Chico de Oliveira, dikkat çekici çeşitliliğe ve derinliğe sahip bir ulusal kültür içinde, Brezilya'nın en özgün düşünürlerinden biriydi. O, 1933 yılında Recife'de doğmuş ve eğitimini orada görmüş bir Kuzeydoğuluydu. 24 yaşında, Eyalet Kalkınma Dairesi'nde (SUDENE), ülkenin en tanınmış iktisatçısı Celso Furtado'nun yardımcısı olarak çalışmaya başladı. Sonra her ikisi de 1964 darbesiyle iktidarı alan askeri diktatörlük tarafından sürgüne gönderildiler. Oliveira, yurt dışındayken, Meksika ve Guatemala'da Birleşmiş Milletler (BM) için çalıştı. 1970 yılında Brezilya'ya döndüğünde, Sao Paulo'daki sosyal bilim vakfı CEBRAP'ta iş buldu; ardından, hem devlet hem de Katolik üniversitelerinin sosyoloji bölümlerinde kürsü edindi. Oliveira, 1972 yılında, Düalist Aklın Eleştirisi başlığıyla, Brezilya'nın iktisadi gelişmesine ilişkin kabul gören teorilerin putkırıcı denilebilecek nitelikteki bir yeniden değerlendirmesini yayınladı. O, bu kitabında, Furtado'nun mirasının yanı sıra, başlıca ilham kaynağı Raúl Prebisch olan BM'nin Latin Amerika Ekonomik Komisyonu CEPAL'in düşünsel geleneğiyle de arasına bir mesafe koyuyordu.

De Oliveira, siyasal olarak, 1964 öncesinde Brezilya'nın küçük ama etkili partisi olan Sosyalist Parti'nin militanlarından. Diktatörlüğün 1970'lerin sonlarındaki görelî 'açılım'ı sırasında, içinde bugüne kadar aktif biçimde yer aldığı İşçi Partisi'nin (PT) kurulmasına yardımcı oldu. Demokratikleşmeyle birlikte, siyasal arenaya ve onun içinde bir uçtan diğerine manevra yapan güçlere ilişkin iğneleyici çözümleneleri, giderek artan düzeyde bir ilgi çekti. Roberto Schwarz, onun bu döneme ilişkin denemelerini, 'her zaman şaşırtıcı' metinler; hem bu keskin ifadelerin toplumsal görüşmelerle uyuşmadığını düşünenleri hem de karşıt çıkarların ölçülü çözümlenmesini ucuz yollu tavizlere çıkartılmış bir davetiye olarak görenleri şaşırtan, 'keskin ama sekter olmayan' çalışmalar şeklinde betimlemişti. De Oliveira'nın, Sarney hükümetinin (1985-1990) ve miskin Collor Başkanlığı'nın (1990-1992) talihsiz istikrar planına ilişkin öngörülerinin ne denli isabetli olduğunun kanıtlandığını vurgulayan Schwartz, bu tür uzak görüşlülüğün entellektüel bağımsızlıktan ve Brezilya geleneğinin kaba-otoriter yanlarından -yani, 'bizimki gibi bir sürü kültürü'nde fazlasıyla geçerli olan özelliklerden- hoşlanmamaktan kaynaklandığını belirtir. De Oliveira, ülkesinin -ona göre- kendi partisinin de tamamlayıcı parçası olduğu, yoldan çıkmış toplumsal gerçekliğine ilişkin acımasız yorumlarıyla, aynı cesareti bugün de göstermiştir. Burada, de Oliveira'nın Brezilya'da ateşli tartışmalara yol açmış olan "Gagalı Memeli" adlı denemesini yayınlıyoruz.

GAGALI MEMELİ*
Francisco de Oliveira

“Gagalı memeli, üstesinden gelinmez bir gariplik bileşimi sergiler. Açıkça memeli özellikleri sergileyen sürüngenimsi (ya da kuşa benzer) ilginç bir yapıya sahip olan gagalı memelinin, zooloji tarihinde bu özgün yeri edinmesinin asıl nedeni, onun, eşsiz bir doğal çevreye gariplik biçimde uyum sağlamasıdır. İronik olarak, ilk bakışta ön-memeliye benzetilen ‘gagalı memeli’nin bizzat kendisi bu düşünceyi desteklememektedir. Gagalı memelinin burnu, atalara ait özelliklerden birine çekme değil; tatlı suda beslenmek için tümüyle memelilere özgü olan bir uyarlanmadır.”

(Stephen Jay Gould, *Bully for Brontosaurus*)

Smith ile Ricardo’nun klasik büyüme kuramlarının tek özgün alternatifi olan azgelişmişlik kuramı, kesinlikle evrimci bir görüş değildir. Bilindiği gibi, evrimcilik, pratikte bütün bilimsel alanlar üzerinde bü-

*) NLR (II) 24, Kasım-Aralık 2003.

yük etki yapmıştı. Bizzat Marx, bütün zamanların -günümüze neredeyse tümüyle hükmeden- en önemli bilimsel paradigmalardan birini formüle etmiş olan Darwin'e büyük hayranlık besliyordu. Ancak ne Marx ne de az gelişmişlik kuramcılarını evrimciydi. Marx'ın kopmalar üzerine yoğunlaşan kuramı, somut sınıf çıkarlarını; yani, her ne kadar kusurlu da olsa, kurucu öznelerin bilincini tarihin itici gücü olarak görmekteydi: "İnsan, kendi tarihini kendisi yapar." Evrimcilik ise 'bilinç'i dışlar. Zira doğal ayıklama, en zayıfları ortadan kaldıracak şekilde rastlantısal olarak işler. BM'nin Latin Amerika Ekonomik Komisyonu'ndaki (CEPAL) teorisyenleri, paradigması ayıklamanın değil, eylemin anlam kazandığı bir tekillik olan Weber'den -ve belirli ölçülerde Marx'tan etkilenmişlerdi. Türlerin yeniden üretimindeki evrimci 'ereğin' Weberci bir karşılığı yoktur.

O halde, az gelişmişlik, ilkel dünyadan başlayıp çeşitli aşamalardan geçerek tam gelişmeye doğru uzanan evrim zinciri içinde bir halka oluşturmaz. Az gelişmişlik, daha çok, şimdi dünya sisteminin çekirdekteki (emperyalist metropoller kastediliyor -çev.) sermaye birikimine girdi sağlayan periferisi haline gelen eski sömürgelerdeki kapitalist gelişmenin bir biçimi olarak, tarihsel bir özgünlüktü. Eski sömürgelerin kapitalist birikimin daha üst aşamalarına 'evrilmeler'ini, deyim yerindeyse, sık sık modernleşme aşısı almalarına karşın, dinamik merkeze yetişmelerini önleyen şey, tam da köklü dönüşümlere rağmen varlığını sürdüren bu ilişkidir. Marksizm, klasik iktisadın eleştirisi için gerekli en mükemmel cephaneyle donanmıştı ve birikim kuramında kapitalist gelişmenin genel bir yorumunu yapabiliyordu. Ancak o, başta periferidekiler olmak üzere, onun somut tarihsel biçimlerini açıklamakta yetersiz kaldı. Bunu yapmaya giriştiğinde de, asıl olarak, 'Prusya tarzı' ve 'pasif devrim' gibi son derece genel sonuçlar elde etti. Dahası, uzunca bir süre, kapitalist periferinin, Stalin'in -sınıfların var olmadığı ilkel komünizmden, onların ortadan kalkacağı modern komünizme giden- tarihsel aşamalar şeması üzerine kurulu sarsak bir kuramlaştırılmasına varan bir tür Marksist 'evrimcilik' egemen oldu. Aşamacılık, az gelişmişlik kuramının 'reformist' ve ABD emperyalizminin müttefiki olarak algılandığı Latin Amerika'da, siyasal stratejide ciddi hatalara yol açtı.

Az gelişmişlik, Carlos Nelson Coutinho ile Luis Jorge Werneck Vianan'ın savunduğu gibi, Gramscici 'pasif devrim'in bir örneği olarak sı-

nıflandırılabilir.¹ Ancak bu kavram, azgelişmişlik kuramından farklı olarak, Latin Amerika'nın, bölge devletlerine siyasal özgünlük kazandıran özel eski sömürge koşulları hakkında hiçbir şey anlatmaz. Öte yandan, o, Latin Amerika devletlerine toplumsal özgünlük veren alçaltıcı kölelik ve *encomienda* kurumlarından kalan mirasa da değinmez. Florestan Fernandes, *A Revolução Burguesa no Brasil* (1975) adlı yapıtında Gramscici çizgiye benzer bir yoruma oldukça yaklaşıyordu, ancak o, bunu, aynı zamanda CEPAL ile Celso Furtado'ya borçluydu. Bu yazarların ardında, Brezilya'ya ilişkin olarak, Portekiz'in Güney Amerika'daki sömürgesinin özellikleri ile İberya mirası ve kölelik üzerine kurulu sömürü sisteminin bir bileşimi eliyle biçimlenen toplumsal hayata vurgu yapan, 1930'larda üretilmiş olan klasik çözümlemeler yatmaktadır.

Azgelişmişlik, bu yüzden, güdük bir evrim değildir; Brezilya'nın uluslararası kapitalist işbölümündeki yerinin yerli ekonomik çıkarlara eklenmesiyle ortaya çıkan bileşimden kaynaklanan bağımlılığının ürünüydü. Tam da bu nedenden dolayı, içteki sınıf mücadelesi, uluslararası işbölümünde bir kaymayla ve onun ürünü olan ithal ikameci sanayileşmeyle bağlantılı olarak -Vargas'ı iktidara getiren 1930 Devrimi görünümü altında- bir açılım sergiledi. Celso Furtado, *Formação Econômica do Brasil* (1959) adlı yapıtında, o koşullara ilişkin bir anahtar sunar: 1929'daki çöküş, bir tür Brezilya 18. Brumaire'ine yol açtı. Bu süreçte, sanayileşme -kahve üreticilerinin yerel burjuvazi içindeki merkezi konumunu sarsma pahasına- toplumsal işbölümünün diğer biçimleri dolayısıyla sürekli kılınacak bir egemenlik projesi olarak yükseldi. Dolayısıyla, 'azgelişmişlik' kavramı tarafsız değildir: Azgelişmişlik, çevresel oluşumların, yeterince hiyerarşik olan -ki tersi durumda bütün model anlamsızlaşırdı- uluslararası kapitalist işbölümü içinde bir yeri olduğu öncülünden yola çıkar. Ancak bu model, ne Stalinist ne de Darwinici anlamda aşamadır.

Gerikalmışlıkta İlerleme

Benim, azgelişmişliği Marksist geleneğe bağlı kalarak eleştirme yönünde bir denemem ve CEPAL çizgisinin özgünlüğü içinde bir çalışma

1) Bkz. Luis Jorge Werneck Vianna, *A Revolução Passiva*, Rio de Janeiro 1997; ve Carlos Nelson Coutinho, "Uma via não-clássica para o capitalismo", Maria da Conceição d'Incao, ed., *História e Ideal: Ensaio sobre Caio Prado Jr.*, São Paulo 1989.

olan “Düalist Aklın Eleştirisi” başlıklı yazım, bu kesişen yolları biraraya getirmeye çabalıyordu. *Cepalinos*’a karşı kimi acı sözler söyleme yönündeki güncel istekler beni kışkırttıysa da, Brazilya’ya özgü az gelişmişlik yapısına ilişkin yeni düşünceler geliştirmeye çalışmanın en beceriksiz yolu olan bu tür hatalardan uzunca bir süre önce vazgeçmiştim. Bu deneme, az gelişmişliğe özgü ekonomik biçimlerin eklenmesinin siyasal güçleri nasıl dışsal bir güç değil, ama yapısal bir etmen olarak içerdiğini göstermeye çalışma anlamında, Marksist ve *cepalino* idi. Furtado, 1930’lardaki aşırı kahve üretimi krizine ilişkin yorumunda buna değinmiş, ancak, bu önemli yaklaşımını daha sonra terk etmişti. 18. *Brumaire*, politikanın sınıf hareketlerinin dışında olmadığını; sınıfların mücadele içinde biçimlendiğini Marksistlere öğretmiş olmalıydı. Ancak bu dersi onlar da unutmuş! Burada, Vargas gibi önderlerin ve onların yaratıklarının; Partido Trabalhista Brasileiro (PTB) ile Partido Social-Democrático’nun (PSD) nasıl olup da modern bir manifaktür sektörünü geri bir geçimlik tarım üzerine yaslayarak, Brezilya’nın sanayileşmesinin başını çektiğini anlamaya çalışırken dönüp baktığım iki miras yatıyordu.

Bu süreçte, üç nokta göze çarpmaktadır: Bunlardan birincisi, geçimlik tarımın iç sermaye birikimindeki işleviyle ilgiliydi. Raul Prebisch ile Furtado, bu konuda, geri sektörlerin gelişmenin önünde engel olduğu düşüncesine varmışlardı –ki bu, Arthur Lewis’in, fazla işgücü koşullarında ücretlerin oluşumuna ilişkin değerlendirmesinde gördüğümüz türde kuramlaştırmalarda hâlâ geçerli bir tezdi². Tabii Brezilya ekonomisi 19. yüzyıldan bu yana, yalnızca bir kez, dünyadaki başka hiçbir kapitalist ekonomide karşılaşılmayan bir büyüme gerçekleştirdiği için, bu görüşlerin hiçbir tarihsel temeli bulunmamaktadır.³ Kahve ekonomisi üzerine yapılan çalışmalar, onun ilk genişleme çevriminin, sonradan, ‘ilkel birikim’ şeklinde olgunlaşmış *fazenda* sisteminin nimetlerinden yararlanan ürün toplayıcıların ihtiyaçlarını ucuza karşılayarak onların varlıklarını sürdürme planlarından yararlandığını gösterdi. Bizzat Furtado, Kuzeydoğu’daki ve Minas’taki geçimlik çiftçiliği incerken, bu tür çiftçiliğin, birikimin oluşumunda ve pazarın Sao Paolo’dan dışarıya doğru genişleme-

2) Arthur Lewis, *Theory of Economic Growth*, Londra 1955; Raúl Prebisch, “El desarrollo económico de América Latina y algunos de sus principales problemas”, *El Trimestre Económico*, cilt 16, no. 63, 1949. Bu CEPAL raporu, Adolfo Gurrieri’nin *La obra de Prebisch en la CEPAL*, Mexico 1982 adlı eserinde bulunabilir.

3) Bkz. Angus Maddison, *Monitoring the World Economy 1820-1992*, Paris 1995.

sinde sahip olduğu 'işlev'i gördü. Ben de, o zaman, geri tarımın modern tarımı ve sanayileşmeyi finanse ettiğini öne sürmüştüm.

Başlıca beşiklerinden biri Minas olan çağdaş Brezilya banka sistemi doğuşu, geçimlik biçimlerle sermayenin en gelişkin sektörleri arasındaki bu ilişkinin bir diğer kanıtı sunar (bu konuyu, Marx'ın *Fransa'da İç Savaş*'ında bulabiliriz). Ben, geçimlik tarımın, yalnızca kentlerdeki işgücünün yeniden üretiminin maliyetini düşürmeye hizmet ederek sanayi sermayesinin birikimini kolaylaştırmakla kalmadığını, aynı zamanda, yeniden yatırıma dönüşemeyen ve gayrimenkul spekülasyonunda tüketilen bir artık yarattığını kaydetmiştim. Francisco Sá Jr'ın aynı dönemde yayımladığı deneme ise, bu süreci, Kuzeydoğu'nun yerel koşullarında araştırmaktaydı.⁴

Brezilya'daki kapitalist genişlemenin dayanak noktası geçimlik tarım, banka sistemi, sanayi sermayesinin finanse edilmesi ve kentlerdeki işgücünün yeniden üretiminin ucuzlaması arasındaki bu bir dizi düzenlemede yatar. Ancak bu sistem, aydınlatıcı önemine karşın, Furtado-CEPAL çizgisi tarafından kavranamadı. Ben, geri tarımı basit bir engel olarak gören, kentlerin patlamalı gelişmesiyle marjinal bir fenomen gibi ilgilenen ve asgari ücretin yasallaşmasının sermaye birikimiyle uzlaşmadığını varsayan kuramlara kesinlikle katılmıyorum. Öte yandan, bunların, Brezilya kapitalizminin genişlemesinin sağlam temelleri olduğunu da düşünmüyorum. Tersine, bu, Brezilya ekonomisinin, geleceğin birikimi önünde devasa bir engel oluşturan böylesi eşitsiz bir gelir dağılımına yol açan -dünkü ve bugünkü- güçsüzlüğüdür.

Ben, kentteki gayri resmi etkinliklere katılan 'yedek ordu'nun rolüne ilişkin bir açıklamayı buradan hareketle çıkarmıştım. Zamanımızın çoğu düşünürüne göre, bu 'yedek ordu' toplumsal fazlanın tüketicilerinden ya da *lumpen* olmaktan başka bir şey değil; bana göre ise bunlar, kentli işgücünün yeniden üretim maliyetini azaltma yollarından biridir. Fabrika işçileri de dahil, yoksulların kendi evlerinin sahibi haline geldikleri gecekonducular, bu paradoksu ifade ederler. Bu durumda, *favelas*'ın korkuları şöyle adlandırabilir: Söz konusu kesimler bu yolla, kendi yeniden üretimlerinin parasal maliyetini azaltıyorlar.

Burada söz konusu olan şey, hiç bir biçimde, Brezilya'daki kapitalist genişlemenin kırsal ve kentsel koşullarına Darwinci bir uyarlanma ya da

4) "O desenvolvimento da agricultura nordestina e a função das atividades de subsistência", *Estudos CEBRAP*, Ocak 1993.

kimi antropoloji türlerinin sahip olduğu bir “varlığını sürdürme stratejisi” değildir. Bunlar, asıl olarak, tarım sorununun çözülmez biçimleri ile işgücünün konumu; yeni bir kentli toplumsal sınıf olarak proletaryanın devlete tabiyeti; tutucu çağdaşlaşma olarak *transformismo*’nun ya da burjuva devrimsiz üretim devriminin apaçık Brezilyalı olan biçimlerinin çeşitli ifadeleridir. CEPAL kuramlarının düalizmi bir kez red edildiğinde, bizim geriliğimizin ‘üretici’ karakteri ve onun kapitalist genişlemeye eşlik eden vazgeçilmez rolü açığa çıkar. Böylece azgelişmişlik, kapitalist sisteme, onun periferisinde ortaya çıkmış sürekli bir aykırılık olarak görülebilir. Benjamin’in söylediği gibi, ezilenler kendilerine ne olduğunu biliyorlar. En son noktada, azgelişmişlik, ezilenlerin ürünü bir aykırılıktır: kentlerden ayrı olarak gecekondular, ticaretten ayrı olarak informel çalışma, kapitalistler arası rekabetten ayrı olarak patrimonyalizm, özel birikimden ayrı olarak devlet baskısı. Buna ‘geç kapitalizmler’de rastlanan Keynesçi *avant la lettre*’i de dahil edebiliriz.⁵

Eğer, periferideki ‘adaletsizliğin zenginliği’nden yararlanma yönünde bir toplumsal irade söz konusu olsaydı, azgelişmişliğin -kendi çelişkileri bir yana- bu tek koşulunun evrimci olmayan yoldan çözülmesi mümkün olabilirdi. Brezilya’nın her çağdaşlaşma çevrimi tarafından yeniden doğrulanan uluslararası işbölümündeki yeri -Vargas ve Kubitschek dönemlerinde olduğu gibi- ‘aşamaları atlamak’ için gerekli çağdaş teknik araçları sağlayabilir; sendikaların gelişmesi, ucuz işgücünün mümkün kıldığı yüksek sömürü oranlarına son verebilir; tarım reformu, kentlerdeki ‘yedek ordu’ya set çekmekle kalmaz, patrimonyal gücü de ortadan kaldırılabildi. Ancak, bu çözümün yarısı ortada yoktu: Böylesi bir kurtuluş, ulusal burjuvazinin paylaştığı bir hedef değildi. Tersine, başta en yeni üretim sektörleri olmak üzere, sanayinin giderek uluslararasılaşması sonucunda güçsüzleşmiş olan burjuvazi, ezilen sınıflarla ittifaka sırtını döndü.⁶ Latin Amerika ülkelerinin çoğunda diğerlerinin izlediği 1964 darbesi, o zaman mümkün olan ihtimalleri tamamen ortadan kaldırdı.

5) Bkz. José Luis Fiori, *Estados e Moedas no Desenvolvimento das Nações*, Petrópolis 1999’un özellikle ikinci bölümü.

6) Fernando Henrique Cardoso, *Empresário Industrial e Desenvolvimento Econômico*, São Paulo 1964’te, ulusal sanayi burjuvazisinin uluslararası sermayeyle ittifak kurmayı tercih ettiğini fark etti. Bu, şimdi Planalto’nun eski başkanı ve sürekli yönetim kurulu üyesi olan bu eski sosyal bilimcinin belki de en iyi akademik çalışmasıdır. Roberto Schwarz, Cardoso’nun, başkanlığı sırasında bu kitabın sonuçlarını yerine getirdiğini savunur: Bir ulusal projeden vazgeçmiş olan yerel burjuvazi, tereddütsüz biçimde, ülkeyi küresel kapitalizme uyarlamayı tercih etmiştir.

1964-1984 arasında hüküm süren uzun askeri diktatörlük, kesinlikle 'Prusya tarzı'nı tercih etmekteydi: ağır siyasi baskılar, sendikalar üzerinde katı denetim, yüksek düzeyde devlet müdahalesi, devlet sektörünün ekonomideki ağırlığının -önceki dönemlerin milliyetçilerinin hayal bile edemeyeceği biçimde- artması ve yabancı sermayeye açılım ... Bu, Antonio Barros de Castro'nun ifadesiyle, sanayileşme yönünde 'zorunlu yürüyüş'tü. Bu süreçte ne patrimonyalizmi ortadan kaldırma ne de önceki güçler biçimlenmesinin 'aşıl topuğu' olan kapitalist genişlemenin iç finansmanı sorununu çözme yönünde çaba harcandı. Bunun yerine, ekonominin ve devletin finansallaştırılmasına kapıları açan dış borçlanma çözüm haline geldi. Sonuçlar, önceki 'Brezilya mucizesi'nin başını çeken aynı ekonomik çar Delfim Neto yönetimindeki son askeri diktatörlük zamanında anlaşıldı. Mucize bir işçi olarak düşünülen Neto'nun tam bir sahtekâr olduğu apaçık ortadaydı.

Gagalı Memelinin Anatomisi

Gagalı memeli neye benzer? Seyrek kırsal nüfusu, işgücü ve kimi kapitalizm-öncesi kalıntılar taşıyan gagalı memeli, bir hayli kentleşmişken, güçlü bir tarımsal ticaret sektörüne de sahip. İkinci Sanayi Devrimi'nden geçmiş oldukça gelişkin bir sanayi sektörü var ve şimdi küçük adımlarla Üçüncü -moleküler-dijital ya da bilişim- Devrimi yolunda ilerliyor. Onun hizmet sektörü, toplumun yüksek gelir ucunda -s sofistike olmaksızın çok tutumsuz biçimde genişlemiş değilse bile- bir hayli çeşitlenmiş; diğer uçta ise yoksulların sınırlı harcamalarına bağlı olarak aşırı derecede ilkel durumda. Mali sektör, ekonominin finanse edilmesinden ve iç borçlardan dolayı, bir ölçüde dumura uğramışken, GSMH'nin oldukça yüksek bir bölümünü oluşturuyor: 1998 yılında, Brezilya'da yüzde 9 olan bu oran -küreselleşmiş kapitalizmin mali merkezleri olan- ABD, Almanya ve Fransa'da yalnızca yüzde 4, İngiltere'de ise yüzde 6'ydı.⁷ Ekonomik olarak aktif nüfus içinde, kıyın zaten küçük olan payı giderek aza-

7) 1985-1991 dönemine ilişkin olarak, Brezilya için "IBGE, *System of National Accounts'tan*; diğer ülkeler için ise Fernando Cardim de Carvalho'dan alınan ortalama rakamlara, www.mre.gov.br internet adresinden ulaşılabilir. Yine de Plano Real sonrası düşük enflasyon dönemine ilişkin Brezilya kaynaklı rakamların, mali sektörün üretimin hesaplarını çarpıttığını ve çeşitli yönetsel zorluklar sergilediğini unutmamalıyız. Bir karşılaştırma yapabilmek için, 1993 yılında, mali sektörün Brezilya GSMH'sinin yüzde 32,8'ini oluşturduğu varsayılmıştır.

lirken, 1970'lerde doruğa çıkan sanayideki istihdam inişe geçmekte; hizmet sektöründeki işlerde ise sürekli bir patlama yaşanmaktadır. Bu, 'evrim'i tümüyle ailesinin yolunu izleyen bir hayvanın betimlemesidir. Eğer o bir primat olsaydı, pratik olarak bir *homo sapiens* haline gelecekti.

Gagalı memeli, neredeyse otuz yıl önce demokratikleştiği için, bir 'bilinç'le donatılmış görünüyor. Oysa o, henüz bilgi, bilim ve teknoloji üretebilmiş değil. Gagalı memeli, *xylella fastidiosa*'nın genetik şifresini çözerken gösterdiği gibi, biyogenetik alanındaki kimi ilerlemelerden uzak olmasa da asıl olarak hâlâ kopyalıyor.⁸ Umarız birgün kendini klonlamaya karar vermez. Peki bu 'evrim'de eksik olan ne? Bu sorunun cevabı, onun dolaşım sisteminde yatıyor: Borçların GSMH içindeki yüksek payı, ekonominin dışarıdan para sağlanmadan işlemeyeceğini göstermektedir. Bu pay, korkutucu derecede büyümüş; toplam yabancı borçların GSMH içindeki payı, 2001 yılında, yüzde 41 gibi tehlikeli bir düzeye yükselmiş; faiz ödemeleri ise GSMH'nın yüzde 9,1'ine ulaşmıştı. Kapitalist dünyada, buna benzer çok az ülke bulunuyor. Belki bu oran ABD'ndeki kadar yüksek değil ama arada belirleyici bir fark var: Uluslararası düzeyde dolaşan ve yeniden ABD'ye dönen hayati sıvı, ABD'nin bizzat tedavüle sürdüğü, kendi kanı olan Dolar'dır. Bu bakış açısıyla yaklaşıldığında, 'evrim' geriye doğru işlemiştir: Artık karşı karşıya olduğumuz şey az gelişmişlik değil; en fazlasından, borç ödeme maliyetinin -yani, faiz ödemeleri artı temel tüketimin- ülkenin toplam ihracatından karşılandığı 1930 krizi öncesine benzeyen durumdur.⁹ Ancak, arada köklü bir farklılık bulunuyor: 1930 öncesinde, kahve, Brezilya ekonomisinin tamamını oluşturuyordu; şimdi söz konusu olan ise aynı parasal olarak tabi konuma dönmekle birlikte, sanayileşmiş bir ülkedir.¹⁰ Bu dışa bağımlılık, dışarıdan spekülâtif sermaye girişiyle enjek-

8) Mariluce Moura, "O novo produto brasileiro", *Pesquisa FAPESP* no. 55, Temmuz 2000. *Xylella fastidiosa*, Bir dizi bitkiye zarar veren, özellikle portakal ve kahve ağaçlarını etkileyen bir bakteridir.

9) Bkz. Anibal Villanova Villela ve Wilson Suzigan, *Política do Governo e Crescimento da Economia Brasileira, 1889-1945*, Rio de Janeiro 1973. Savaş arası krizin aşırı şiddeti üzerine yazdığım bir denemede, onların araştırmalarına özellikle gönderme yapmışım. "A Emergência do Modo de Produção de Mercadorias: uma interpretação teórica da economia da República Velha no Brasil", Boris Fausto, ed., *História Geral da Civilização Brasileira*, vol. III: *O Brasil Republicano*, São Paulo 1975.

10) 2002 yılının son çeyreği ile 2003 Martı arasında, Brezilya'nın ihracatını finanse eden dış krediler kesildi ve *real* değerinin yüzde 30'unu yitirdi. PT hükümetine ilişkin siyasal kaygıları ortadan kaldırdığında, bu fonlar yeniden akmaya başladı ve döviz kuru sağlamlaştı. Korkutucu biçimde buharlaşma düzeyine sahip böylesi bir mali bağımlılıktan kurtulmak (geri dönmek), şimdi, pratik olarak mümkün değil.

te edilmiş yerli likiditenin emilme mekanizması olarak, aynı şekilde ürkütücü bir de iç borç yükü oluşturmuştur. Ancak bu, aynı zamanda, gelecekteki üretime ilişkin bir avantajdır. Zira, iç ve dış borçların toplamı yıllık GSMH'yı üretmek için gerekli miktarı oluşturduğundan, Brezilya, bu borcun karşılığını arttırmak zorundadır. Ekonominin finansallaşması kendini tekrarlayan bir süreç haline gelmiştir.

Virtüel Emeye Boyun Eğdirme

Az gelişmiş geçmişte, 'informel' çalışma -bana göre, yetersiz toplam birikim ile sanayileşme tercihini birleştirerek- ücret ilişkilerinin formalleştirilmesine geçiş olarak düşünülebilirdi, ki 1970'lerin sonlarında bunun belirtileri görülmekteydi.¹¹ Teorik kavramlarla söylersek, *değerin bu yanının* bir biçimiydi: kapitalizm öncesi bir yedek emek ordusu olmaktan çok, kentlere olan göç eliyle oluşturulmuş gerçek işgücü, sanayileşme sürecindeki kentlere hizmet sunmakta kullanılmıştı.

Moleküler-dijital devrim ile sermayenin küreselleşmesinin bir bileşimi eliyle boyun eğdirilmiş olan emeğin üretkenliği, soyut emeğin genelleşmesine doğru parantez atmıştır. Canlı emeğin tüketimi, kendi ikili oluşumu -somut biçimler ve soyut 'öz'- içinde, tamgün çalışma ile üretken süreli çalışma arasındaki gözenekli sınırdaki her zaman bir engelle karşılaşmıştır. Emeğin üretkenliğinde tam büyüme, sermayenin bu iki nicelik arasındaki mesafeyi kapatma mücadelesi içinde gerçekleşir. İdeal olan, tamgün çalışmayı ödenmemiş emeye dönüştürmektir -ki buna yalnızca büyü yoluyla ulaşılabilir. Burada, mutlak ve görelî artı değer âdeta kaynaşır: değer, sermaye, işçiden ihtiyaç duyduğunda yararlandığı için mutlak; bu yalnızca sınırsız bir üretkenlik sayesinde mümkün olacağı için ise görelîdir.

Burada bir çelişki bulunuyor: Görelî artı değeri -arttırmanın- yolunun karşılığı ödenmemiş emek oranında bir artıştan geçmesi gerekirken, gerçeklik bunun tersidir. Daha doğrusu, emeğin üretkenliğindeki artışlar, çalışılmayan aralıkların ortadan kalkması ve bütün çalışma süresinin üretim zamanı haline gelmesi demektir. Emeğin toplumsal işbölümündeki bu kırılmanın en keskin biçimde yaşandığı alan, hizmet sektörüdür. Bu alanda, bir tür 'soyut virtüel emek' oluşturulmuş durumdadır. Onun

11) Bkz. Elson Luciano Silva Pires, *Metamorfoses e Regulação: O Mercado de Trabalho do Brasil nos Anos Oitenta*, doktora tezi, Sociology Bölümü, University of São Paulo 1995.

'yabancı' (egzotik) biçimlerine, çalışmanın dinlenme, eğlence, işçiler ve tüketiciler arası etkinlikler biçiminde ortaya çıktığı yerlerde; alışveriş merkezlerinde rastlayabiliriz. Ancak soyut virtüel emeğin asıl ikametgâhı bilişim alanıdır. Aynı zamanda, çalışmanın en ağır ve en ilkel biçimleri ona mekân oluşturur. Soyut virtüel emeğin biçimi, tamgün çalışmaya denk, yeri ve zamanı olmayan bir hayaldir. Düşünün ki birisi, evinde oturmuş, bilgisayar vasıtasıyla önceden banka memuruna düşen işi yaparak, banka hesabına ulaşıyor. Peki, bu ne tür bir emektir? Burada, formal ya da informel konseptlerin hiçbir açıklayıcı gücü bulunmaz.

Bu açıdan az gelişmişlik, karşımıza, tersyüz edilmiş bir evrim olarak çıkacaktır. Sermaye malları üreticilerine karşı hammadde üreticilerini oluşturan işbölümüne katılan egemen sınıflar, işbölümünün, kendi egemenliklerini sürdürecekleri içsel bir biçimini tercih ettiler. Onu ayırt eden şey, şanstın çok 'bilinç'ti. Böylece, kapılar dönüşüme açık olmayı sürdürdü. Bugün, gagalı memeli, seçme yeteneğini yitirmiş; böylece, evrimi de güdükleştirmiştir. Teknoloji ekonomisine ilişkin evrimci, neo-Schumpeterci literatür, teknik gelişmenin sürekli ilerlediğini; bu yolla, önceki bilimsel birikime bağlı olduğunu öne sürer.¹² İkinci Sanayi Devrimi sürecinde, oldukça yaygın olan bilgi üzerine kurulan teknik ilerleme, ülkelerin onu kendine mal ederek aniden 'ileri sıçrama'lar yapmasına imkân tanıyordu. Yeni türde bilimsel bilgiye ise yenilik marketinin raflarında ulaşamıyor; tersine, o, patent dosyaları içinde kilitlenmiş durumda. O aynı zamanda, Derrida'nın belirttiği gibi, dilediğince kullanılamaz (dönüştürülemez –çev.) ve kısa ömürlüdür. Bu dilediğince kullanılamama, kısa ömürlülük ve sürekli ilerleme bileşimi, artçı bilimsel-teknik bilgi düzeyinde olmayı sürdüren ekonomilerin ve toplumların yolunu kapatır. Geleceğin bilgi üretiminin yeni bir yasasının belirtisi değil; Brezilyalı araştırmacıların özel bir bölmedeki (laboratuvar –çev.) becerilerinin gösterisi olan *Xylella fastidiosa*'nın şifresinin çözülmesi, yerel gurura eklenmiş bir süsten daha fazla bir anlam taşıyacak gibi görülüyor.

Erişilmez Matris

Moleküler-dijital devrim, bilim ile teknoloji arasındaki sınırları ortadan kaldırır; bu ikisi, tek bir süreç eliyle biçimlenir. Bilim, imalat tekno-

12) Bkz. Carlos Eduardo Fernandez da Silveira, *Desenvolvimento tecnológico no Brasil: Autonomia e dependência num país industrializado periférico*, doktora tezi, University of Campinas, 2001.

lojisi tarafından üretilirken, bunun tersi de geçerlidir. Bu onları üreten bilimden -tam da yedek dayanaklar gibi- ayrılmış olan teknolojik ürünlerin kullanıma açık olmadığına işaret eder: Bilimsel bilgi, uygun teknolojiye sahip olmaksızın üretilemez. Atom ve hidrojen bombalarının ve bunlara denk düşen nükleer enerjinin üretimi -birleştirme (füzyon) henüz başarıyla tamamlanmamış olsa bile- iptalin ya da yerini başkasına bırakmanın mümkün olduğunu gösterdi. Moleküler-dijital devrim onlar arasındaki engeli -bilgisayar deyimini kullanırsak- tamamen silmektedir. Saf teknolojik ürünlerden arta kalan şeyler, yalnızca tüketim mallarıdır.

Bu, sermaye birikimi açısından oldukça önemlidir. İlk ve en yalın olan şey, çevresel -şimdi ulus altı- sistemlerin ya da ülkelerin, bu dilediğince kullanılmayan (dönüştürülemeyen -çev.) malları üreten bilimsel-teknolojik matrisleri değil, yalnızca kendilerini kopyalayabilmeleridir. Sonuç, zamana karşı sonu gelmez bir yarıştır. Bu sürecin ikinci ve daha az belirgin olan ürünü, dilediğince kullanılmayan (dönüştürülemeyen -çev.) tüketim mallarının kopyalanmasıyla sağlanan birikimin hızla eskimesi ve -İkinci Sanayi Devrimi'nden farklı olarak- ardında hiç bir şey bırakmamasıdır. Yeni matris, yerli güçlerin birikim kapasitesinin her zaman çok ötesinde ve dışarıya finansal bağımlılık mekanizmasını güçlendiren bir yatırım düzeyini gerektirir. Fakat arzu edilen sonuçlara hiçbir zaman ulaşamaz: Büyüme oranları gibi, GSMH içindeki yatırım katsayısıyla ölçülen birikim oranı da azalır. CEPAL kuramcılarının sıkça kullandığı kavramlarla söylersek, üretim-sermaye oranı değer kaybeder; azalan üretimi sürdürmek için giderek daha fazla sermaye gerekir.¹³ Küreselleşme, emek üretkenliğini -tam da moleküler-dijital teknik formların bölünebilir doğasından dolayı- sermaye birikimine yol açmadan arttırdığı için, gelirler, bu çelişkiyi yoğunlaştırarak, şaşırtıcı biçimde eşitsiz olmaya devam eder. Bir başka örnek verirsek. Stadyum girişlerindeki içecek satıcılarının üretkenliği rahatlatıcı içecek üre-

13) Brezilya'nın kendi dijital televizyon setlerini üretmesi ya da uluslararası alanda ulaşılabilir başka şeyleri kopyalaması şimdi tartışılıyor. Çin ile bilimsel-teknik işbirliğine gidilmesi ise diğer bir seçenek olabilirdi. PT'nin Hazine Bakanı Antonio Palocci, Brezilya pazarının küçüklüğünden ve DTÖ'nün gözetimindeki patent sisteminden hareketle, bu işin, milyarlarca *real*lik yatırımın geri dönmeme tehlikesine değmeyeceğini düşünüyor. Ona göre, Brezilya yapımı dijital televizyonların ihracı yönündeki her çaba, tehlikeli bir kuruntu olacaktır. Benzer bir ikilem, renkli televizyonlar konusunda ortaya çıkmış ve Palm-M ile NTSC modellerinin; yani, dönüştürülemez kopyaların benimsenmesiyle çözülmüştü. Özgün bir model yaratma konusunda hiçbir bilimsel-teknik çaba harcanmamış, yalnızca var olan örnekler benimsenmişti.

ticileriyle dağıtıcılarının 'anında' stoklamasıyla artmış; ancak, satıcıların bu ticari değeri gerçekleştirmede kullandığı emek daha da ilkel hale gelmiştir. Burada, moleküler-dijital birikim, emek gücünün en kaba kullanımıyla el ele yürümektedir.

Periferinin Açmazları

Dilediğince kullanamamanın (dönüştürememenin -çev.) ve kısa ömürlülüğün üstesinden gelmek için, bilimsel ve teknik araştırmalar alanında devasa bir çaba harcamak, teknik ilerlemede ön sıralara sıçramak için GSMH içinde araştırma-geliştirmeye ayrılan payı ikiye katlamak gerekir. Carlos Fernandez da Silveira'ya göre, araştırma-geliştirmeye ayrılan paranın Brezilya'nın 1997 yılı GSMH'sı içindeki payı yüzde 1,5'ten azdı. Bu oranı hızla arttırmak için ihtiyaç duyulan sermaye birikimi, yalnızca, yatırım oranının GSMH içindeki payını uzun vadede arttırmak anlamına gelmez (1999'da yüzde 18 dolayındaydı); herşeyden önce, yatırım bileşimini, araştırma-geliştirmenin payını daha da arttıracak biçimde değiştirmeyi de gerektirir.¹⁴ Geçmişte, ulusal ekonomik alt sistemlerin, olağanüstü siyasal baskı ve -tüketim malları üretimine önem verilmeyen- aşırı tutumlu (sıkı) uygulamalar pahasına, bu tür bir başarıyı elde ettiği tarihsel dönemler olmuştu. Örneğin, Japonya'da, insanlar tasarrufa öylesine alışkın hale geldi ki ülke -bugün- yatırıma dönüşmeyen devasa bir mevduat fazlasına sahiptir; üretimi Çin'e kaymış olan elektronik malların tüketimi bile Japonların gelirini ememiyor. Sovyetler Birliği'ne gelince, tüketim malları üretiminin tümüyle bir tarafa bırakılması, Sovyet tarımını -bugün yaygın bir açlığa yol açacak biçimde- sakatladı. Burada, İkinci Sanayi Devrimi'nin sermaye birikimine ilişkin teknik biçimlerin olağanüstü avantajlar sağladığını; ancak bunların, sahip oldukları tipik bölünemezlikten dolayı, geçim malları üretiminde kullanılmadığını görüyoruz: Metalürji donanımı ekmek yapamaz.¹⁵ Çelişkili görünen şey, İkinci Sanayi Devrimi'nin kurgusu içinde

14) Bu veri, *Revista BNDES*, Haziran 2001'den alındı.

15) 1950'lerin teorik tartışmalarında, Sovyetler Birliği tarafından benimsenen 'model' - Maurice Dobb ile Nicholas Kaldor'un savunduğu gibi- sermaye malları ekonomik gelişmeye yol açtığı için, avantajlı gibi görünüyordu. Ancak bu teorik özen İkinci Sanayi Devrimi'nin, Sovyet deneyimini sonuçta darboğaza sokan teknik biçimlerinin bölünemezliğine yol açmadı. Keynesçi denklemde, $P = C + S$ ya da I 'dir. Bu, Sovyetler'le ilgili olarak, anılan model, Beş Yıllık Planlar'ın ilk döneminde şaşırtıcı büyüme oranlarına yol açmış da olsa, tüketimin zarara uğramamasının mümkün olmadığı anlamına gelir.

sermaye birikiminin, bizzat bu kurguların bölünemezliğine rağmen, ulaşılabilir bilimsel-teknik bilgiyi kullanarak ilerleyebilmesi; moleküler-dijital devrimde ise bu kurgular bölünebilirken, bilimsel-teknik bilginin kendisinin, bilim ve gelişmenin bütünlüğünden kopartılamaz bir nitelik taşımasıdır.

Brezilya'nın durumu tümüyle farklıdır. Burada, Kubitschek yönetimindeki en başarılı yıllarda bile, yatırımların GSML içindeki payı, hiçbir zaman yüzde 22'yi aşmadı. Askeri diktatörlük, bu oranı arttırmak için dış kaynaklara başvurdu; zorunlu büyümenin lokomotifi haline gelen ve mali bağımlılığa yol açan devasa bir borç yarattı. Ancak, artan birikimin sürekli olması gerektiğinden, yüksek yatırım oranları uzun süre korunamadığında, bir 'yarım' yoktur. Öyle görünüyor ki aşırı derecede eşitsiz gelir dağılımının berbat, bayağı sonuçlarının üstesinden gelebilmek için, şimdi bir 'sıfır açlık' programı oluşturmuş olan bu ülkeye yardım edecek hiçbir şey bulunmuyor.

Emek -yani, soyut virtüel emek- üretkenliğindeki şaşırtıcı artışın etkileri, periferiye ulaştığında tamamen yıkıcı olmaktadır. Sanayileşmenin yarattığı devasa informal emek yedeğinin avantajlarından yararlanan moleküler-dijital birikim, kimi küçük Fordist bölümleri hariç, emeğin somut-soyut biçimlerini tümüyle ortadan kaldırmaya gerek duymadı. Artı değere el konulması, tam sömürünün önünde önceki dönemde varolan engellerden herhangi birinin direnişi ve engellemesi olmadan başarılabilirdi.

1980'lerde, ücret ilişkilerinin resmileştirilmesi yönündeki eğilim bir kesintiye uğramış; uygun olmayan biçimde 'informel' olarak adlandırılan çalışma yaygınlaşmıştı. Üretken yeniden yapılanma denilen sürecin ürünü, ücret ilişkilerinin, Robert Castel'in tanımlamasıyla 'çözülmesi' ya da yıkılması oldu.¹⁶ Bu süreç, ekonominin bütün sektörlerinde ve her düzeyde gözlenebilirdi. Sözleşmeli ve esnek çalışma; işsizlik oranlarının Sao Paulo eyaletinde yüzde 30'a, Salvador'da yüzde 25'e varması; kavşaklarda neredeyse herşeyi satan, arabaların ön camlarını hem temizleyen hem de kirleten gençlerin geçici/düzensiz iş grupları ve her yere yayılmış işportaclar, vb. São Paulo'da, bankerlerle onların memurlarının geleneksel çevresi olan Quinze ve Boa Vista caddeleri her türden hurdayla kaplanmış durumda. Güzel ve çarpıcı biçimde aydınlatılmış Bele-

16) Robert Castel, *As Metamorfoses da Questão Social*, Petrópolis 1998.

diye Tiyatrosu'nun, kaliteli tüketim mallarının her türden berbat kopyalarının satıldığı bir pazar haline gelen çevresi, yıkım halindeki toplumun dramını sergiliyor. Binlerce Coca-Cola, Guaraná, bira ve maden suyu satıcısı, haftada iki gün stadyum girişlerine üşüşüyor. Bizler, teorik olarak şaşkınlıktan donakalmış durumdayız: Bu, soyut virtüel emektir. 'Kitaplar'daki eski güzel çalışmanın, ticaret canlandığında geri geleceğine inanmayı sürdüren yobaz programlar, bu işgücüne nitelik kazandırarak onu 'eğitme'ye çalışıyor (onlar, gerçekte, hasır bir sepeti su doldurmaya çalışarak, akıntıya kürek çekiyorlar).¹⁷ Oysa doğru olan, bunun tam tersidir: Yeniden toparlanma ortaya çıksa bile, o, kesintili ve öngörülemez bir süre için söz konusu olacaktır. Her başarılı büyüme döneminde, soyut virtüel emek daha da yerleşik hale gelecektir.

Uzun bir dönem süren etkileyici büyüme oranlarına karşın, gagalı memeli, yerküredeki -doğrusunu söylemek gerekirse, Afrika'nın kapitalist olarak bile görülemeyecek en yoksul ekonomileri de dahil- en eşitsiz kapitalist toplumlardan biridir. İnsanın, Fransız inceliğiyle, *et pour cause* diyesi geliyor. Bu çelişkinin en açık belirleyicileri, dışa bağımlılık ile emeğin bastırılmışlığı arasındaki kombinasyonda yatıyor. Emeğin bastırılmış konumu, daha önce, genişlemeyi finanse eden bir birikim biçimini -azgelişmişliği- desteklemişti, ama onun dışa bağımlılıkla birleşmesi, yalnızca, bir kısır döngü içinde tüketimi kopyalayabilen bir iç pazar oluşturmaktadır.

Moleküler-dijital devrim, bir kez, sermaye birikiminin başlıca teknik biçimi haline geldiğinde, pazar, aşırı birikimden kaynaklanan gerçekleşme krizlerine yol açmaksızın bölünebilir. Bunlar, yalnızca, zenginliğin hızla (belirli ellerde -çev.) yoğunlaşması yavaşladığında mümkündür. Kitlesele tüketime gelince; bütün iyi niyetli eleştirilere karşın, ortada bir gerçekleşme krizi yoktur: dijital sınırlama, gelir dağılımındaki şaşırtıcı çarpıklık cehennemine girme yeteneğine tümüyle sahiptir. Aşırı birikim krizleri, yalnızca, özelleştirme sonrası bugünkü telekomünikasyon sektöründe olduğu gibi, oligopol rekabetin sorunları olarak ortaya çıkarlar. Orada, en tatlı ganimetler için açgözlü biçimde yağmacı bir mücadele içinde olan küresel telekom devleri, yalnızca yoksulla-

17) Bütün bu 'yeniden nitelik kazandırma' kurslarında, işçilere bilgisayar kullanmaya ilişkin kimi bilgiler öğretildi; bu yeni çok yönlü işçi Tanrı'ya yapılmış bir duanın karşılığıydı. Elbette, bundan daha trajik bir şey düşünülemezdi. Zira onlara dilediğince kullanamamanın (dönüştürememenin -çev.) temelleri öğretiliyordu.

rın yoksulluğundan kaynaklanan engellere karşı koymak için uydu iletişim sistemleri kuruyor, cep telefonu fiyatlarını düşürüyor ve ithalatı arttırıyorlar. Artık, moleküler-dijital devrimin bütün ürünleri, düşünsel olarak, en alt gelir gruplarına, sürekli tüketici ve *favelas* çatılarının tamlık olduğu gibi, barakaların üzerinde -normal ya da çanak- anten ormanları biçiminde ulaşabiliyor. Frankfurt Okulu'nun deyişiyle, tüketimi, toplumun en yoksul kesimlerine iletme yeteneğinin, bir başına en güçlü toplumsal uyuşturucu olduğu söylenebilir. Bana göre, gelir dağılımını onun belirleyicisi olarak görmekten çok, yağmacı tüketim biçimlerine aşırı vurgu yapmış da olsa, Celso Furtado, bizi bu gelişme konusunda uyarıyordu. Furtado'nun küçük ama son derece değerli son kitabı, onun uyarı ve öğütlerini daha iyi formüle etmektedir.¹⁸

Yeni Bir Sınıfın Ortaya Çıkması

İşçi sınıfının örgütleri, kural olarak, refah devletinin yaratılmasıyla - ortak güç edinmede emek için vektör haline gelen ücret ilişkilerinin yayılmasıyla- Avrupa'daki ulusal alt sistemlerde yaptığı gibi, bizim eşitsiz gelir dağılımımızı da elbette dönüştürebilirdi. Bu durum gerçekte, 1970'lerde bir noktaya kadar ortaya çıkmıştı. 1964 askeri darbesi, işçi örgütlerinin artık bir 'aktarma kayışı' -buna sosyal bilim literatüründe 'popülist' egemenlik deniyor- olmaktan çıktığının işaretleriyle süslenmişti.¹⁹ 1970'lerin, İşçi Partisi'nin de büyük ölçüde ürünü olduğu büyük sendikal hareketlerinin ortaya çıkması, 'Avrupa yolu'nun izlenebileceğinin belirtisi olarak görüldü.²⁰ Ücretlerin ulusal gelir içindeki payı arttı; taleplerin evrenselleşen mantığını, banka, otomotiv ve petrol sektörlerinde ücretli

18) Bkz. sırasıyla: *Subdesenvolvimento e estagnação na América Latina*, Rio de Janeiro 1966; *Análise do 'Modelo' Brasileiro*, Rio de Janeiro 1972 ve *Em busca de novo modelo: reflexões sobre a crise contemporânea*, São Paulo 2002.

19) Şimdi, Latin Amerika'da işçi sınıfının pasifizmi üzerinde başarılı olan bu popülizmi faşizan bir form olarak gören bu literatür yeniden değerlendiriliyor. Bkz. Alexandre Fortes'in "Trabalhismo e Populismo: Novos Contornos de um Velho Debate"i (yayımlanmadı) ile Jorge Ferreira'nın *O Populismo e sua História. Debate e Critica*, Rio de Janeiro 2001.

20) 'Gerçek' sendika hareketi tanımlaması, Amerikan çizgisinde işleyen büyük sendikalara diktatörlük eliyle yerleştirilen yordakçılara karşı olduğu için, ortada bir çelişki vardı. İşletme düzeyindeki görüşmeler, işverenler, başta São Bernardo'nun sanayi bölgesindeki hareketin başını çeken otomobil sektörü olmak üzere, büyük çok uluslular olduğu için başka yerlere yayıldı. Metalúrgicos de São Paulo, bunun klasik örneğiydi. Dış borç krizi ve -buna bağlı olarak- üreticilerin yüksek maliyetleri tüketicilere yansıtamaması, bu Amerikan tarzı sendikacılığın Avrupa tipi sendikacılığa yaklaştırdı.

çalışma ile onun uzantıları olan sosyal güvenliği ve çeşitli dolaylı yararları genişletmeye koyulmuş gibi görünen 'gerçek' sendikalar izledi. Geniş emekli fonlarına yol açan bu sürecin başını devlet işletmeleri çekiyordu; petrol işçileri ise mal üretimine katılmış 'kamu görevlileri'ydi.

Bu hareket 1980'lerde durdu; ardından da gerilemeye başladı. Üretimin yeniden yapılanması, soyut virtüel çalışma ve siyasal 'zor' ile aşınan emek, artık herhangi bir toplumsal 'güç'e sahip değildi. Ekonominin maddi-teknik temellerindeki kaymaların sınıfsal biçimlenmeye yansımaması zordu. Eğer Edward Thompson, bir işçinin yalnızca üretim sürecindeki konumundan ibaret olmadığını, bu konum ortadan kalktığında da işçi olmayı sürdürdüğünü vurgularken haklı idiye, ortada işçi kalmazdı. Sınıfsal temsil temellerini yitirdi, onun üzerine kurulu siyasal güç solmaya başladı. Bu tür bir yitim, Brezilya'nın özgün koşullarında, son derece önemlidir. Bugün, Brezilya'nın uzun 'pasif yol'unda bir kopuş görülmemekle birlikte, bu ülke artık az gelişmiş de değildir.

Öte yandan, sınıfsal yapı da güdükleşmiş ya da biçim değiştirmiş durumda. Eski proletaryanın üst tabakaları, bir ölçüde, Robert Reich'in 'sembolik çözümleyici'leri haline geldiler.²¹ Onlar, eski devlet işletmelerinde oluşturulmuş; en güçlüsü, devlet bankası Banco do Brasil çalışanlarının fonu Previ olan emekli fonlarının yöneticileridir. Bu tabaka, işçi temsilcileri olarak, Ulusal Ekonomik ve Toplumsal Kalkınma Bankası (BNDES) gibi anahtar konumdaki mali kurumların yönetim kurullarında bulunuyor. Bu fonları, Brezilya'nın, asıl olarak devlet işletmelerinde örgütlenmiş olan son refah canlanması üretti. 1988 Anayasası, şimdi ülkedeki en geniş uzun süreli sermaye kaynağı olan ve asıl olarak BNDES dolayısıyla işleyen İşçi Yardım Fonu'nu (FAT) kurdu.²² Bu toplumsal-laştırma hayali, Robert Kurz'un 'parasal özneler' dediği şeyi üretmişti.²³ Şimdi, anılan görevlere tırmanan işçilerin işlevi, işsizliği yaratan üretimin yeniden yapılanmasını finanse eden bu fonları kârlı kılmaktır.

Artık, devlet sektöründeki bu örneklerin ardından, özel sektör sendikaları da kendi emeklilik fonlarını örgütleyiyorlar. Bu, ironik biçimde, tam da Força Sindical'in, o zamanlar ulusal nitelikte olan çelik sanayin-

21) Bkz. *The Work of Nations*, New York 1992.

22) FAT fonlarının BNDES'in varlıkları içindeki payı, 1989'ta yüzde 2 iken, 1999'da yüzde 40'a yükseldi. Bkz. *Relatório de Atividades do BNDES de 1994 a 1999*. Buna karşılık, BNDES harcamalarının Gayrisafi Sabit Sermaye Oluşumu; yani, toplam yatırımlar içindeki payı 1990, 1998 ve 1999 yıllarında, sırasıyla, yüzde 3,25'ten 6,26 ve 5,93 olarak dalgalandı. Bkz. *Revista BNDES*, June 2001.

23) *Os Últimos Combates*, Petrópolis 1999.

de (Siderúrgica Nacional) CUT'a (Central Única dos Trabalhadores) bağlı sendikayı, işletmenin özelleştirilmesini finanse etmek için bir yatırımcılar kulübü kurarak yenilgiye uğrattırırken yaptığı şeydir.²⁴ Sonradan hiç kimse işçilerin ortadan kaybolan ya da şimdi bu sanayii denetim altında tutan Vicunha grubu tarafından arttırılan paylarına (hisse senetlerine) ne olduğunu sormadı. PT ile PSDB arasındaki son pragmatik yakınlaşmayı ve Cardoso'nun programını uygulayıp onu radikalleştirilen Lula hükümetinin mevcut çelişkili konumunu açıklayan şey işte budur. "Bu bir hata değil; bankerler gibi davranan teknisyenler ve entellektüeller -PSDB'nin çekirdeği- ile emeklilik fonlarının yöneticisi haline gelmiş işçiler -PT'nin çekirdeği-²⁵ üzerinde yükselen, tümüyle yeni bir toplumsal tabakanın ifadesidir. Onların ortak noktası, kamu fonlarına ulaşma yolları üzerindeki denetim ile mali alanın bilgisine içeriden sahip olmalarıdır.²⁶

Bu sınıfın, küreselleşmiş kapitalizmin çevresinde oluşumunu daha yakından incelemek gerek (Reich'in teorileri, asıl olarak sistemin dinamik merkezindeki olgularla ilgilenir). Bu yalnızca, onun için sistem içinde, başta mali sektör ve onun devlet içindeki araçları olmak üzere, yeni bir yer açıldığından değil –ki bu Marksist sınıf tanımlamalarından birini doğrular; Thompson'un kavramlarıyla söylersek, yeni bir sınıf 'deneyim'i olduğu için de gerekmektedir. Hiç bir şey, bu tabakaya ilişkin deneyimi, CUT'un eski saymanının yakınlarında gerçekleşen doğum günü kutlaması kadar çarpıcı biçimde açığa çıkartamazdı.²⁷ Bu (sınıf-

24) Força Sindical 1991'de, 'pragmatik' bir eski komünist işveren ve onun şimdiki önderlerinden, Collor hükümetinde, yolsuzluk iddialarıyla görevden alınmadan önce Çalışma Bakanlığı yapmış olan Luis Antonio Medeiros tarafından, São Paulo sendikalarına dayanarak kuruldu. CUT ise SSCB ve Çin yanlısı komünistlerden Troçkistlere ve Katoliklere kadar çeşitli kökenlerden gelen sendikacılar tarafından 1983 yılında kuruldu.

25) PT, Varig Havayolları'nı denetleyen holding FRB-Par'ın yönetim kurulunda 3 sandalyeye sahip bulunuyor. Bu şirketin yönetim organının bir parçası haline gelmiş olanların biri, Varig'in sivil havacılık sektörünün yeniden yapılanmasını finanse eden devlet bankası BNDES'in yönetim kurulu üyesidir –ya da kısa süre öncesine kadar üyesiydi.

26) Brezilya ile Arjantin'i, bu kadar bilginin ve devlet sektörü üzerinde varolan önceki denetimin açık yağmaya dönüştüğü son derece çarpıcı SSCB-sonrası dönemden ayırt eden şey, yalnızca derece farkıdır. Cardoso döneminde iktisatçı olanların çoğu, şimdiki bankerlerdir. Menem'in özelleştirme hikâyesi, yasak döneminde Şikago'dan gelmiş olabilir. Horacio Verbitsky'nin etkili anlatımı için bkz. *Robo para la corona: los frutos prohibidos del árbol de la corrupción*, Buenos Aires 1991.

27) PT'nin 2002 Başkanlık seçimlerini kazanmasından sonra düzenlenen şenliklerin doruk noktalarından biri, CUT'un ve Lula'nın seçim kampanyasının eski mali sorumlusu tarafından verilen partiydi. Basın, partinin verildiği *fazenda*'ya 15 ile 18 arasında özel jetin ve küçük uçagın indiğinden söz etti. İşçilerin bu kadar uçağa sahip olduğunu kim bilebilirdi?

cev.), genel olarak işçilere yayılamaz. Dahası, bu insanlar artık işçi değildir. Onlar, yeni 'pub'larda, burjuvaziye ve onun yürütme görevlerine karışmıştır. Ancak bu karışmışlık, onları diğerlerinden ayırt etmemizi de engellememeli: Onların 'üretimdeki yeri', burjuvaziye ait olmayan kamu fonlarına ulaşma yollarını denetlemeleridir. Bu sınıf, aynı zamanda, asıl olarak devlete ve pazara ilişkin yeni genel onamadan türediği için, Gramscici koşullara da uyar. Son olarak, sınıflar, sınıf mücadelesi içinde biçimlendikleri için, onun dinamikleri, kamu fonlarının büyük kesimi üzerindeki tasarrufunda yatar. Bu sınıfın özgünlüğü şuradadır: O, özel sektörün kârları üzerinde değil; bu kârların bir kesiminin gerçekleştirildiği kamu maliyesi üzerinde tasarruf hakkına sahiptir. Bir Weberci, bu durumda, yeni sınıfın, onun bilincini de biçimlendiren, değer-rasyonal etkinlik içinde oluştuğunu söyleyebilirdi.²⁸

Bir başka açıdan bakıldığında, gagalı memeli, karşımıza, başlıca yatırım fonlarının işçilerin mülkiyetindeymiş gibi bir gariplikle çıkmaktadır. 20. yüzyılın ilk onyıllarından çıkan biri, "Bu, sosyalizm!" diye haykırabilirdi. Ancak bu tür umutların tersine, gagalı memeli, herhangi bir ahlâki-politik uğraktan yoksundur. Gramsci'nin ifadesiyle, hegemonya üstyapıda gelişir; gagalı memelinin burada sahip olduğu şey ise bir 'binç' değil, üstyapısal kopyadır. Bunu öngören teorisyen, *Blade Runner* (*Bıçak Sirtında Koşan*) adlı yapıtıyla, Ridley Scott idi.

İşte, gagalı memeli budur. Onun, ne az gelişmiş olmayı sürdürmesi ve İkinci Sanayi Devrimi'nin izin verdiği açılımlardan yararlanması mümkündür ne de -bu tür bir kopuş için gerekli içsel gerekliliklerin eksikliğinden dolayı- dijital-moleküler birikim eliyle ilerlemesi. Elde kalan tek şey, özelleştirmeler eliyle beslenen her türden 'ilkel birikim' türleridir. Ancak, bunlar şimdi, finans kapitalin egemenliği altında, uygun deyişle, 'birikim' değil; yalnızca, servet aktarımıdır. Gagalı memeli, her şeyi finansallaştırma anaforuna sokmaya mahkûmdur. Şimdi, PT yönetiminde söz konusu olan şey, sosyal güvenliğin bozulmasıdır; ki bu, onu gelir dağılımını yeniden düzenlemekten ve dijital-moleküler birikime zemin sağlayacak yeni bir pazarı yaratmaktan alıkoyacaktır. Kapitalist gagalı memeli, güdük bir birikim ve durmaksızın eşitsizleşen bir toplumdur. Yaşasın Marx ve Darwin: Kapitalist periferi, onları sonunda

28) Bu olayı, değer biçicilerin 'denizanası'nı orta sınıfların önemli bir parçası olarak değerlendirdiğim "Medusa ou as Classes Médias e a Consolidação Democrática", Guillermo O'Donnell ve Fábio Reis, ed., *A Democracia no Brasil: Dilemmas e Perspectivas*, São Paulo 1988'de açmıştım.

biraraya getirdi. Marx, *Kapital*'i okuyacak zaman bulamayan Darwin'in onayını aramıştı. Sahi, Darwin de, *epiphany*'sini* bu topraklarda; Galapagos'da gerçekleştirmemiş miydi?

(Türkçesi: Halil Çelik)

*) *Epiphany*: Üç doğulu bilginin İsa'yı ziyaret ettiği varsayılan kutsal gün. Ortodokslar, bunu 6 Ocak günü, suya haç atarak kutluyorlar. (ç.n.)